

DÜRZÎ MEZHEBİNİN TEŞEKKÜLÜNDE HASAN B. HAYDARA el-FERGANÎ VE MUHAMMED B. İSMÂİL NEŞTEKİN ed-DEREZÎ'NİN ROLÜ

Ahmet BAĞLIOĞLU*

Öz

Dürzî mezhebinin tohumları 408/1017 yılında Hâkim Biemrillâh'ın ulûhiyyetinin ilan edilmesiyle ekilmiş oluyordu. Dürzîliğin kurucusu Hamza b. Ali olduğu kabul edilmesine rağmen tarihî kaynaklarda, Hâkim'in ulûhiyyetini ortaya atanlar arasında önceliği, Hasan b. Haydara el-Ferganî ve Neştekin ed-Derezî almakta, Hamza b. Ali daha sonra gelmektedir. el-Ferganî, öldürüldükten sonra davetin liderliğini Neştekin ed-Derezî sonra da Hamza b. Ali üstlenmiştir. Mezhebin ismi, Neştekin ed-Derezî'yle anılmasına ve fikrî temeli el-Ferganî tarafından atılmış olmasına rağmen, mezhebin inşası Hamza b. Ali tarafından yapılarak hareket kurumsallaşacak ve o hareketin vazgeçilmez yegâne lideri olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hâkim Biemrillâh, Hasan b. Haydara el-Ferganî, Neştekin ed-Derezî, Hamza b. Ali, Dürzîlik.

The Role of Hasan B. Haydarah Al-Farghani and Muhammad B. Ismail Nashtakin Ad-Darazi in The Formation of The Druze Sect

Abstract

In the 408/1017th year with the announcement of the divinity of Hakim b. Biamrillah the seeds of Druze sect were being planted. It is being accepted that Hamza bin Ali is the founder of Druze sect. But in the historical sources, Hasan b. Haydarah al-Farghani an Nashtakin ad-Darazi 's claims of divinity of Hakim Biamrillah is prior to of Hamza bin Ali. Al-Farghani, after being killed of, the leadership of Druze sect was probably being undertaken by Nashtakin and later by Hamza bin Ali. Although the name of the sect is associated with Nashtakin ad-Darazi and the intellectual basis was made by al-Farghani, the construction of the sect is made by Hamza bin Ali. Then the movement will have been institutionalized and Hamza bin Ali will have been the only leader.

Keywords: Hakim Biamrillah, Hasan b. Haydarah al-Farghani, Nashtakin ad-Darazi, Hamza b. Ali, Druzes

---

* Yrd. Doç. Dr., Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi. E-Posta: baglioglu@firat.edu.tr

Giriş

Dürzî mezhebi, Hâkim Biemrillâh'ın ulûhiyet iddiaları çerçevesinde şekillenmiştir. Buna göre Hâkim Biemrillâh'ın, birbirinden asla ayrılmayan lâhûtluk ve nasûtluk olmak üzere iki yönü bulunmaktadır. Onun duyularla anlaşılabilen lâhûtî yönünü hiç kimse hiç bir şekilde anlayamadığı gibi görülen nâsûtî yönü ise görüldüğünün aynısı değildir. O hiç bir isim ve sıfatla tanımlanamaz, hiç bir dil onu ifade edecek bir tabire sahip değildir ve o her türlü tariften de münezzehtir. O, hiç bir şeye benzemez ve onun dengi de yoktur.¹ Bu sebeple Dürzîliğin teşekkül sürecinin aydınlatılmasında Hâkim Biemrillâh'ın ulûhiyetini ilk defa kim tarafından ortaya atıldığı sorusunun cevabı önem arz etmektedir. İbn Zâfir, Sıbt b. Cevzi ve İbn Tağriberdî gibi bazı tarihçiler Dürzî davetini örgütleyen bizzat Hâkim'in kendisi olduğunu kabul ederler.² Dolayısıyla onlara göre Hâkim kendisi ulûhiyetini ilan etmiştir. Şayet böyle olsaydı Dürzî Risâlelerine Hâkim'in katkısının olması gerekirdi. Hâlbuki yalnızca iki risâle Hâkim'e izafe edilmekte olup, bu risâlelerde ulûhiyet iddiaları şöyle dursun, Dürzî öğretileri ile ilgili en küçük bir bilgi dahi bulunmamaktadır.³ Şayet Hâkim, bu öğretiyle ilgili bir şeyler yazmış olsa veya en azından ima bile etmiş olsa, şüphesiz bu itina ile saklanır ve Dürzî metinlerindeki yerini alırdı.

Hâkim, yayınladığı fermanlarla bastığı yerin, elinin ve ayağının öpülmesini yasakladığı gibi, önünde diz çökülmesini de yasaklamıştır.⁴ Hâkimle ilgili rivayetleri dikkate aldığımızda, önünde diz çökülmesini fermanla kaldıran ve "Allah'ın selamı Müminlerin emirine olsun" sözünden

¹ 9. Risâle, *Risâletü'l-Belâğ ve'n-Nihâye fi't-Tevhîd*; 17. Risâle, *Risâletü't-Tenzîhi ilâ Cemâati'l-Muvahhidîn*.

² Cemâleddîn Ali İbn Zâfir (613/1216), *Ahbârü'd-Düveli'l-Munkatîa*, thk. Andoria Ferre, Kahire, 1972, 51; en-Nüveyrî, Ahmed b. Abdülvahhab (732/1332), *Nihâyetü'l-Ereb fi Fünûnü'l-Edeb*, thk. M. Muhammed Emin-M. Hilmi Muhammed Ahmed, Kahire, 1992, XXVIII/197-201; Ebû Bekr b. Abdillâh b. Aybek ed-Devâdarî(713/1313), *Kenzü'd-Düver ve Câmiu'l-Gurer*, (thk. Selahhaddîn el-Müneccid), Kahire, 1380/1961, VI/256-257; İbn Tağriberdî, Cemâlüddîn Ebû'l-Mehâsin Yûsuf (874/1469), *en-Nucûmu'z-Zâhire fi Mülûki'l-Mısr ve'l-Kâhire*, Kahire 1971, IV/183; Ayrıca bakınız. Takıyüddîn Ahmed b. Ali el-Makrîzî (845/1441), *İttî'âzu'l-Hünefâ bi Ahbâri'l-Eimmeti'l-Fâtımiyyîn el-Hulefâ*, I. cilt (thk. Cemâleddîn eş-Şeyyâl), II ve III. cilt (thk. M.Hilmi Muhammed Ahmed), Kahire 1967-1973, II/118; İmâdüddîn Ebû'l-Fidâ İsmâil b. Ömer İbn Kesîr (774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, (Çev. Mehmet Keskin), İstanbul 1995, XII/34; es-Suyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekr (855/1451), *Târîhu'l-Hulefâ*, Kahire 1305, II/601. Krş., Yahyâ b. Saîd el-Antâkî (458/1066), *Târîh*, thk. L. Şeyho-B. Carra de Vaux, Beyrut, 1909, 220-223.

³ Risâlelerden birinde içki içmenin yasak olduğu anlatılırken (2. Risâle, *es-Sicillü'l-Münhâ fihî ani'l-Hamr*), diğerinde ise Karfatî liderlerine yazılan mektup yer almaktadır. (1. Risâle, *Nüşatü's-Sicilli ellezî Vucide Muallegan ale'l-Meşâhid fi Gaybeti'l-Hâkim*).

⁴ el-Antâkî, *Târîh*, 205; el-Makrîzî, *el-Mevâiz ve'l-İtibar bi Zikri Hitat ve'l-Âsâr*, Bulak 1270, II/288; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXVIII/190; İbn Tağriberdî, *en-Nucûmu'z-Zâhire*, IV/177; Krş. 18. Risâle, *el-Mevsûme bi-Risâle en-Nisâi'el-Kebîre*; Krş. Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti- İslâm Rönesansı*, (çev. Salih Şaban), İstanbul, 2000, 174.

başka hitapları yasaklayan bir kişinin, ulûhiyyetini ilan etmesi veya en azından ulûhiyyetinin ilanına uygun olan ortamı kesin emirlerle yasaklaması düşünülemez. Ayrıca Hâkim'in çıkardığı fermanlar "*Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla*" diye başlamakta yine bu fermanlar, Allah'a ve Resûlüne salât ve selam ile son bulmaktadır.⁵ Bu fermanlardan yola çıkarak Hâkim'in ulûhiyyet iddiasında bulunmadığını söylemek mümkündür. Dürzî Risalelerinden, onun ulûhiyyetine inanan ve hudud olarak kabul edilen kişilerin bile ona "*Mevlamız*" hitabını gizlice, içlerinden okuduklarını anlıyoruz.⁶ Bu durumdan yola çıkarak, Hamza ve yandaşlarının yaptıklarından, Hâkim'in haberinin olmadığı neticesi çıkabilir.

el-Kirmânî, Hâkim'in ulûhiyyetinin ilan edildiği tarih olarak kabul edilen 408/1017 yılında Mısır'a gitmiş ve burada "*Risâletü'l-Mebasîmi'l-Beşârât bi'l-İmâm el-Hâkim Biemrillâh*"⁷ adlı risâlesini yazmıştır. Yani Hâkim'e ulûhiyyet izafe edildiği dönemlerde sarayda Hâkim'in en yakınında daima el-Kirmânî bulunmaktaydı. O yazdığı risâlelerde Hâkim'in imamlığını öne çıkararak onu övmektedir. Onu överken onun sadece bir imam olduğuna da daima vurgu yapmaktadır. el-Kirmânî, Hâkim'in ulûhiyyetini ortaya atanlara cevap verdiği gibi Allah'ın birliği ve imamın vasıflarını konu edinen eserler de yazarak Hâkim Biemrillâh'ı bir imam olarak övmekte ve ona iltifat etmektedir. Onun züht ve takva sahibi olduğunu belirterek, geç saatlere kadar ibadet ettiğini ve takvasını güçlendirdiğini söylemektedir. Risâlelerinin çoğunu bizzat Hâkim Biemrillâh'ın yanında yazması ve Hâkim'in yazdıklarına karşı çıkmaması dikkate değer bir durum arz etmektedir. el-Kirmânî, "*er-Risâletü'l-Vâize fi'r-Reddi alâ'l-Ahrâm el-Ferganî*"⁸ adlı risâlesinde ise Hâkim'in ulûhiyyetini iddia eden el-Ferganî'ye şiddetle karşı çıkarak onu küfre saplanmakla suçlar. Dönemin Dâi'd-Duat, Kâdi'l-Kudat ve İsmâîlî ileri gelenlerinin, el-Ferganî, Derezî ve Hamza b. Ali'ye karşı çıkmış olmaları, Hâkim'in ulûhiyyet iddialarına iltifat etmediğinin bir başka delili olabilir.

Hâkim Biemrillâh'ın ulûhiyyet iddialarına ses çıkarmayıp bu durumdan hoşlanmış olduğu düşünülebilirse de böyle bir davranış şeklinin onun karakterine ters düşeceği kanaatini taşımaktayız. Bu iddiaların ortaya atıldığı dönemde Hâkim Biemrillâh, Ubeydullah el-Mehdî'nin torununun

⁵ el-Makrîzî, *Hitat*, II/276-277.

⁶ 21. Risâle, *Taklidü'r-Rızâ Sefîru'l-Kudre*.

⁷ el-Kirmânî, "*Risâle Mebasîmü'l-Beşârât bi'l-İmâm Hâkim Biemrillâh*", *Mecmûatü Resâilü'l-Kirmânî*, (thk. Mustafa Galib), Beyrut 1982, içerisinde, ss. 113-133, 119.

⁸ el-Kirmânî, "*er-Risâletü'l-Vâize fi'r-Reddi alâ'l-Ahrâm el-Ferganî*", *Mecmûatü Resâilü'l-Kirmânî*, Mustafa Galib, Beyrut, 1982, içerisinde, ss. 134-147.

oğlu olan Abdurrahim b. İlyas b. Ahmed'i veliaht olarak atamıştı.⁹ Sonra da en azından bir süre için bütün devlet işlerini Şam valiliğini üstlenen ve resmî törenlere başkanlık eden veliahdına bıraktığı görülmektedir. Hâkim'in ulûhiyyetini iddia eden el-Ferganî, Neştekin ed-Derezî ve Hamza'nın bu dönemde ortaya çıktığını görüyoruz. Bu şahıslar Hâkim'in devlet işlerini önemsemediği veya yeteri kadar ilgilenmediği bu dönemde otorite boşluğundan faydalanarak bu iddiaları ortaya atmış olabilirler. Bunu yaparken de siyasî bir getiri peşinde olabilecekleri gibi, bunlar Batını anlayışa sahip samimi birer İsmâîlî de olabilirler. Çünkü ortaya koydukları fikirler, İsmâîlî düşüncelere yabancı değildi.

Hâkim'in bizzat kendisinin ulûhiyet iddiasında bulunmadığını yukarıdaki tarihî verilerden anlamaktayız. Onunla ilgili olarak ulûhiyet iddialarını ilk önce kim ortaya atmıştır? Bu oldukça karmaşık bilgilerin bulunduğu ve açıklığa kavuşturulması gerçekten zor olan hususlardan biridir. Dürzîliğin kurucusunun Hamza b. Ali olduğu kabul edilmesine rağmen tarihî kaynaklarda, Hâkim'in ulûhiyyetini ortaya atanlar arasında önceliği, Hasan b. Haydara el-Ferganî ve Dürzîliğe ismini veren Neştekin ed-Derezî almakta, Hamza b. Ali daha sonra gelmektedir. Bu üç liderden ilk önce hangisinin öne çıktığı sorusu ve bunun cevabı da kafaları karıştırmaktadır. Ayrıca bu davetin ilk liderlerinin birbirleriyle ilişkisinin şekli veya bu liderlerin birlikte mi yoksa ayrı ayrı mı hareket ettiği, öğretilerinde bir farklılığın olup olmadığı gibi konular da önem arz etmektedir.

1. Mezhebin Oluşumunda Hasan b. Haydara el-Ferganî el-Ahrâm'ın Yeri

Hasan b. Haydara el-Ferganî, isminden de anlaşılacağı üzere Mâveraünnehir bölgesindeki Fergana şehrinde olup aslen Türk'tür ve el-Ferganî lakabıyla meşhur olmuştur. Onun Aziz döneminden itibaren sarayın önde gelenleri arasında yer aldığı ve başarılı bir komutan olduğu kabul edilmektedir¹⁰.

Tarihî kaynaklardan, Dürzî inancının temelini oluşturan Hâkim'e ulûhiyet izafe etme fikrini ilk ortaya atanın el-Ferganî olduğu anlaşılmaktadır. Ancak elimizde bulunan Dürzî Risâlelerinde el-Ahrâm'ın isminin geçmemesi çok ilginçtir. Muhtemelen o dönemde Hâkim

⁹ 26. Risâle, *er-Risâletü elletî Ursilet ilâ Velîyyi'l-Ahd, Ahdî'l-Müslimîn Abdurrahim b. İlyas*; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXVIII/192-193; el-Makrîzî, *İtti'âz*, II/101; Farhad Daftary, *Muhâlif İslâmın 1400 Yılı İsmâîlîler -Tarih ve Kuram-*, (çev. Ercüment Özkaya), Ankara, 2001, 230.

¹⁰ İbn Zâfir, *Ahbâru'd-Düvel*, 52; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXVIII/197; Yûsuf Selim ed-Dubey'sî, *Ehlü't-Tevhîd (ed-Durûz)*, I-V, yz. 1992, II/220; Muhammed Abdullah İnan, *Hâkim Biemrillâh ve Esrâru'd-Da'veti'l-Fâtîmiyye*, Kahire, 1932, 110.

Biemrillâh'ın imâmdan daha yüksek bir konuma sahip olduğuna inanan bir topluluk vardı. Bunların da başına el-Ferganî geçerek Allah'ın, Hâkim Biemrillâh'ın bedenine hulul ettiği fikrini Kahire'de yaymaya başlamıştı. Ancak onun bu fikirleri halk tarafından tepki ile karşılanmış ve bu davetten hoşnut olmayan biri tarafından 409/1018 yılında öldürülmüştü.

İbn Zâfir (613/1216)'in verdiği bilgiye göre, 409/1018 yılının recep ayında Hasan b. Haydara el-Ferganî el-Ahrâm adında bir adam Tanrı'nın Hâkim'de tecessüm ettiği iddiasıyla ortaya çıktı. Bu kimse, peygamberliğin yanlış bir şey olduğu ve şeriatla bulunan şeylerin yeniden yorumlanması gerektiğine inanmaları için insanlara çağrıda bulundu¹¹. Bu rivayet doğru ise Hâkim'in ulûhiyyetini iddia eden ilk kişinin el-Ferganî olduğu anlaşılmaktadır¹². Yine İbn Zâfir, el-Ahrâm'ın 409/1018 yılında Hâkim'le beraberken bir suikast sonucu öldürüldüğünü ve evinin yağmalandığını, katilin ise yakalanarak hemen idam edildiğini belirtmektedir¹³.

İbn Tağriberdî ise (874/1469), Hâkim'in aklına ulûhiyet fikri gelince sağ kolu olan ve el-Ahrâm olarak bilinen el-Ferganî'yi kendine yardımcı seçti¹⁴ diyerek ilk ulûhiyet iddialarını Hâkim'in onayıyla el-Ahrâm'ın ortaya atmış olduğunu söylemektedir. Ancak İbn Tağriberdî olayları anlatırken Hamza b. Ali ile el-Ahrâm'ı karıştırmaktadır. Burada dikkatimizi çeken durum, Hamza b. Ali'den hiç bahsedilmemiş olmasıdır.

el-Ahrâm'ın fikirleri ile ilgili en detaylı ve belki de en güvenilir bilgileri 407–408/1017 yılından itibaren Kahire'de Hâkim'in sarayında bulunmuş ve dönemin hadiseleriyle iç içe yaşamış olan ünlü İsmâîlî dâisi el-Kirmânî vermektedir. el-Kirmânî, *Risâletü'l-Vâize*¹⁵ adlı eserini el-Ahrâm'ın fikirlerine reddiye olarak kaleme almıştır. el-Kirmânî'nin, Hâkim'e en yakın kişilerden olan el-Ahrâm'a cephe alması, ancak Hamza b. Ali'yi görmemesi söz konusu olamaz. Öyleyse Neştekin ed-Derezî ve Hamza b. Ali'nin, el-Ferganî'den sonra ortaya çıkmış olması ihtimali olukça yüksek gözükmektedir.

el-Kirmânî *Risâletü'l-Vâize* adlı eserini el-Ahrâm'ın kendisine gönderdiği mektuba bir cevap olarak yazmıştır. el-Ahrâm'ın el-Kirmânî'ye gönderdiği mektuptan onun yeni bir mezhep kurma hazırlığı içinde olduğu

¹¹ İbn Zâfir, *Ahbâru'd-Düvel*, 51–52; krş. en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXVIII/197; İbnü'l-İmad, Abdülhayy b. Ahmed el-Akrî (1089/1679), *Şezeratü'z-Zeheb fi Ahbâri men Zeheb*, Beyrut, trz., III/194.

¹² Krş. Raphael Patai, "Druze", *Ancyclopedia of Religion*, New York 1987, IV/503.

¹³ İbn Zâfir, *Ahbâru'd-Düvel*, 52; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXVIII/197

¹⁴ İbn Tağriberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, IV/183.

¹⁵ el-Kirmânî, *Risâletü'l-Vâize*, 134–147.

ve insanları yeni davete çağırarak için etrafa mektuplar gönderdiği anlaşılmaktadır. el-Kirmânî bu mektuba cevap verirken onu eleştirmiş ve onun ortaya koyduğu fikirleri akli ve dinî delillerle çürütme yoluna gitmiştir. İlk eleştirisini ise mektubuna besmele ile başlamaması, Hz. Peygambere ve önde gelen imâmlara salâtü selâmda bulunmaması üzerine yapmıştır. el-Kirmânî, el-Ahrâm'a *Tâbî olsan da olmasan da, Emîrû'l-Mü'minîn Hz. Peygamberin velayetini kabul etmek durumundasın*¹⁶ diyerek eleştirilerini sıralamıştır.

el-Kirmânî, el-Ahrâm'ın *Zamanın imâmının, geçmiş peygamberlerden, vasilerden ve imâmlardan üstün olduğu* iddiasının yalan, iftira ve küfür olduğunu belirterek, nasıl olur da peygamberlerin hükmü ve emri altında bulunan kişi onlardan üstün olabilir? sorusunu sorarak ona karşı gelir¹⁷. el-Kirmânî'ye göre el-Ahrâm'ın, *İmamı tanıyan kişinin geçmişteki nebî, vasî veya imâmdan üstün olduğu* şeklindeki iftirası, imâmı tanıyanın imâmdan üstün olacağı anlamına gelmektedir. O, "imâmet, vasiyet, nübüvvet gibi nitelikler Allah'ın bahşettiği bir şey değil, bizzat bu zâtların sahip oldukları özelliklerden dolayı hak ettikleri bir lütuftur" diyerek el-Ahrâm'ın fikirlerini çürütür. el-Kirmânî, el-Ahrâm'ın *Her kim Allah'a ibadet ederse onun ibadeti ruhu olmayan bir ferde tahsis edilir. Bu varlığın delili ise, Allah'ın bir isim olması yani 'elif'in uzun, 'lam'ın geniş, 'ha'nın ise derin olmasıdır. Öyle ki o, yüce, geniş ve derindir. Bundan dolayı Allah bir isimdir ve bunlarda onun sıfatıdır. Bunun anlamı da İlahın şahıs olmasıdır* sözleriyle öne sürdüğü Allah'ın bir şahıs veya cisim olması fikrini şiddetle reddeder. el-Kirmânî'ye göre "uzunluk, derinlik, genişlik isim için söz konusudur müsemma için değildir. Şayet Tanrı'nın ismi 'elif', 'lam' ve 'ha' dan oluşmasından dolayı müsemmanın da derinliği, genişliği ve uzunluğu olsaydı isminde 'elif', 'lam' ve 'ha' harfleri bulunmayan cisimlerin uzunluğu, derinliği ve genişliği olmaması gerekirdi. Oysa gerçek bunun tersidir. Uzunluk, genişlik ve derinlik varlıkların bedeni içindir isimleri için değil"¹⁸, diyerek el-Ahrâm'a karşı gelmiştir. O cisim-sûret ilişkisini tartışarak Allah'ın şahıs olamayacağını belirtmiştir¹⁹.

el-Ahrâm'ın *Sizin kıyametiniz geldi ve gayb dönemi sona erdi* fikrine de karşı çıkan el-Kirmânî, imâmetin devam edeceğini delilleriyle ortaya koymaya çalışmaktadır²⁰. el-Kirmânî yine el-Ahrâm'ın *İslâm ve onun şartları nelerdir?* sorusuna, Allah'tan başka İlah olmadığına ve onun tek olduğuna, ortağının olmadığına, Hz. Muhammed'in onun kulu ve elçisi olduğuna,

¹⁶ el-Kirmânî, *Risâletü'l-Vâize*, 136–137.

¹⁷ el-Kirmânî, *Risâletü'l-Vâize*, 137.

¹⁸ el-Kirmânî, *Risâletü'l-Vâize*, 139.

¹⁹ el-Kirmânî, *Risâletü'l-Vâize*, 140–141.

²⁰ el-Kirmânî, *Risâletü'l-Vâize*, 142–143.

cennet ve cehennem gerçeğuna, kıyamet günü ve ölümden sonra dirilmenin olacağına inanmaktır, şeklinde cevap verir. Ayrıca *Bir kimse ne yapar da Tanrı'ya yakınlaşır?* sorusuna ise, “salih amel ve Tanrı'nın birliğine inanmakla” cevabını vermektedir²¹.

el-Kirmânî *Tanrı'nın kendisine ibadet etmesini emretmesiyle kast olunan şey nedir?* sorusuna, bilgi ve salih amel diyerek ilim ve amel arasındaki ilişkiyi anlatır. el-Kirmânî, el-Ahrâm'ın *Bu tüm bir bilgi mi? Cüz'i bir bilgi mi? yoksa bilginin bir işareti midir?* sorusunu sorması üzerine onu cehaletle suçlamıştır²².

el-Ahrâm, el-Kirmânî'ye sorduğu sorulara devam eder. el-Kirmânî, el-Ahrâm'ın *Allahın yaratması ve tabiatın nefis üzerindeki etkisi bir farklılık arz etmemesine rağmen niçin peygamberleri etkilemede farklılık arz etmektedir?* sorusuna, çünkü ilki hislerle bilinir, özleriyle değil²³, şeklinde cevap verdikten sonra *Şeriat yaratılmış mıdır? Yoksa sonsuz mudur? O sadece bir din midir? Yoksa doğru dine götüren bir yol mudur? Eğer şeriat yaratılmışsa kendisinden önce başkası gelmemiş ezeli din hangisidir? Nefis nedir? Akıl nedir? Manevî ve maddî varlıkların üstünde yaratılmanın amacı nedir?* şeklindeki soruları, tek tek ele alıp Kuran'dan deliller getirerek cevap verir²⁴.

el-Kirmânî, el-Ahrâm'ın *Şeriat, tenzil ve Tevhîd hurafedir, çer çöptür. Bunlar insanlara sokuşturulmaya çalışılan şeylerdir. Kurtuluş bunlara bağlı değildir. şeklindeki görüşüne çok sert tepki göstererek bunu söyleyenin Şah damarının kesileceğini kabul etmiş olacağını* söyler ve el-Ahrâm'ı tövbe etmeye davet eder²⁵.

el-Kirmânî, el-Ahrâm'ın *Mâbudun Emîri'l-Mü'minîn (Hâkim Biemrillâh) olduğuna dair sözüne gelince sözünün, göklerin yarılmasına, dünyanın dağılmasına sebep olacak kadar çok ağır bir söz olduğunu söyleyerek, ne cesaretle Allah'a eş koşuyorsun, hangi cüretle Allah'tan başkasını Mabud kabul ediyorsun, bu ne çirkin ve korkunç bir durumdur, açıkça sen iftirada bulunuyorsun ve bu açık bir küfürdür,* diyerek el-Ahrâm'a karşı çıkmaktadır. el-Kirmânî, Hâkim'i de överek onun Allah'ın itaatkar bir kulu olduğunu belirtmektedir. Ayrıca Hâkim'in bu fikirlerden uzak olduğunu belirtip, *O, senin ve ashabının kendisine nispet ettiğiniz şeylerden uzaktır. İlah ancak Emîrül-Mü'minîn'in*

²¹ el-Kirmânî, *Risâletü'l-Vâize*, 143.

²² el-Kirmânî, *Risâletü'l-Vâize*, 143.

²³ el-Kirmânî, *Risâletü'l-Vâize*, 144.

²⁴ el-Kirmânî, *Risâletü'l-Vâize*, 144.

²⁵ el-Kirmânî, *Risâletü'l-Vâize*, 145.

(*Hâkim'in*) secde ettiği, tesbih ettiği, ibadet ettiği Allah'tır.²⁶ diyerek el-Ahrâm'ı küfürle ve müşriklikle suçlamıştır.

el-Ahrâm'ın el-Kirmânî'ye gönderdiği mektuptaki bilgilerden ve özellikle ona yönelttiği sorulardan el-Ahrâm'ın fikrî yapısını anlamak mümkün gibi görünmektedir. Dikkat çeken durum el-Ahrâm'ın fikirleri ile Hamza b. Ali'nin fikirleri arasında büyük bir benzerlik bulunmaktadır.²⁷ Muhtemelen el-Ahrâm, kuruluş aşamasındaki yeni mezhebin veya davetin ilk dâilerindedir. Hamza ile ilişkileri hakkında ise herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Çünkü el-Ahrâm, Hâkim'in ulûhiyet iddialarının ortaya atılmasından çok kısa bir zaman sonra 408/1018 yılında veya 409/1018 yılının başlarında öldürülmüştür. Hamza, kurduğu mezhepte kendi konumunu sağlamlaştırmak için el-Ahrâm'ı görmezlikten gelmiş olabilir. Çünkü Dürzî Risâlelerinde Neştekin ed-Derezî ismi geçtiği halde el-Ahrâm'ın ismine hiç rastlanmamaktadır.

Ayrıca el-Ferganîve Neştekin ed-Derezî'nin Türk olmaları, her ikisinin de aynı cemaate tebliğde bulunmaları, üslup ve davet metotlarındaki benzerlik, onların birlikte hareket ettiklerini göstermektedir. el-Ferganî, bir Sünnî tarafından öldürüldükten sonra davetin liderliğini muhtemelen Neştekin ed-Derezî sonra da Hamza b. Ali üstlenmiş olmalıdır.

2. Mezhebin Teşekkülünde Muhammed b. İsmâil Neştekin ed-Derezî'nin Yeri

Dürzî mezhebinin teşekkülünde en çok iz bırakanların başında Muhammed b. İsmâil ed-Derezî gelmektedir. ed-Derezî, Neştekin lakabıyla meşhur olmuştur ve aslen Türk'tür.²⁸ Dürzî Risâlelerinde de onun Türk olduğu ima edilmektedir²⁹. Tarihçilerin çoğu onun 408/1017 yılında Kahire'ye geldiğini ve Hâkim'in hizmetinde bulunduğunu belirtmektedirler³⁰. Ancak Muhammed Kamil Hüseyin'e göre, Neştekin ed-

²⁶ el-Kirmânî, *Risâletü'l-Vâize*, 145.

²⁷ Krş., Brayer, *Druze Religion*, 68.

²⁸ el-Antâkî, *Târîh*, 220; İbn Zâfir, *Ahbâru'd-Düvel*, 53; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXVIII/198; Muhammed Ahmet Hatib, *Akîdetü'd-Durûz*, Amman, 1980, 114; ed-Dubeyî, *Ehlü't-Tevhîd*, I/84; Abdurrahman Bedevî, *Mezahîbü'l-İslâmiyyîn*, Beyrut, 1971, II/595; krş. M. C. Şehabeddin Tekindağ, "Dürzî Tarihine Dair Notlar", *Tarih Dergisi*, c. 7 (1954), 148; Cemil Ebû Turabî, *Men Humu'l-Muvahhidun -ed-Durûz-*, Dimeşk, 1998, 8; İbnü'l-Amîd ise Derezî'nin İran asıllı olduğunu belirtir. Bkz. İbnü'l-Amîd, el-Mekin Ebû'l-Mekarîm Circis (672/1273), *Kitabü Târîhi İbn Amîd*, Süleymaniye ktp. Nu: 2002, v.162b.

²⁹ 10. Risâle, *Risâletü'l-Gâye ve'n-Nasîha*; 16. Risâle, *er-Risâletü'l-Mevsûme bi'r-Rıza ve't-Teslîm*;

19. Risâle, *Risâletü's-Subhatü'l-Kâine*.

³⁰ el-Antâkî, *Târîh*, 220; İbn Amîd, *Târîh*, v.162b; İbn Zâfir, *Ahbâru'd-Düvel*, 53; B. Carra De Vaux, "Derezî", *İ. A.*, III/41; krş. İsmâil Hakkı İzmirli, *Dürzî Mezhebî*, Şehzâde Başı Evkaf-ı İslâmiyye Matbaası, İstanbul 1926.

36; Ahmed Hatib, *Akîdetü'd-Durûz*, 114; Öz, *Dürzîlik*, X/42.

Derezî, bu tarihten daha önce Mısır'a gelmişti ve Hamza b. Ali ile devamlı görüşmekteydi³¹; hatta davetin planlarını ve oluşum aşamalarını birlikte hazırlamışlardı³². Sâdık Assaad ise, Neştekin'in, Ca'fer-i Sâdık'ın torunu olan Muhammed b. İsmâil ismini kullanmasına dikkat çekerek kendisini mehdi kaim olarak ilan etmek amacıyla Mısır'a geldiğini söylemektedir³³.

Tarihçilerin çoğu Neştekin ed-Derezî'yi Hamza b. Ali'nin önüne çıkarırlar ve hareketin lideri olarak onu gösterirler. el-Antâkî, Neştekin ed-Derezî hakkında şu bilgileri verir: *408 yılında lakabı ed-Derezî olan Muhammed b. İsmâil adında yabancı bir dâi Mısır'a geldi. Bu zât Hâkim'in hizmetine girmeye çalıştı ve ona devamlı iltifatlarda bulundu. Hâkim'in Tanrı olduğuna, kainatın ve bütün yaratılanların yaratıcısı olduğuna inanmaları için insanlara çağrıda bulundu. Davetini alenî bir şekilde yaparak imâmetini ilan etti. Hâkim ise onun tüm bu söylediklerini inkar edip reddetmedi dedikten sonra el-Antâkî, İsmâîlîlikte imâmın konumunun bu düşüncelere elverişli oluşunu, bu düşüncelerin İsmâîlîler için çok da yabancı olmadığını anlatmaktadır³⁴. el-Antâkî, Hamza'yı ikinci plana iterek Neştekin ed-Derezî'den sonra Hamza'nın, Neştekin ed-Derezî'nin öğretisini anlatmaya devam ettiğini ifade etmektedir³⁵. el-Makrîzî'nin de el-Antâkî'nin bu konudaki rivayetlerine sadık kaldığı görülmektedir³⁶.*

İbnü'l-Cevzî ise Hâkim'in ulûhiyyetini ilk ortaya koyanın el-Ahrâm olduğunu belirttikten sonra, ... *Bu kimse (Neştekin ed-Derezî) tenâsühü savunan Bâtînîlerden birisiydi. Hâkim'le görüştü ve ona ilahlık iddiasında yardım etti. Sonunda Âdem'in ruhunun Ali b. Ebî Talib'e, onun ruhunun Hâkim'in babasına ve en son olarak da Hâkim'e geçtiğini açıklayan bir kitap yazdı. ed-Derezî vezirler, komutanlar ve ulemanın kapısında beklediği yüksek bir dereceye çıkarıldı ve Hâkim mahiyetinde bulunanlara ed-Derezî'ye uymalarını, onu dinlemelerini emretti³⁷ diyerek Neştekin ed-Derezî'nin el-Ferganî (el-Ahrâm)'in yerine geçtiğini bildirir ve Hamza'dan hiç bahsetmez. Aynı mahiyetteki bilgileri İbn Tağriberdî de nakletmektedir³⁸. Dönemin olaylarına ışık tutan kaynaklardan İbn Zâfir ise, hareketi başlatanın el-Ahrâm olduğunu, Neştekin ed-*

³¹ Muhammed Kamil Hüseyin, *Tâifetü'd-Durûz –Târîhuha ve Akaiduha-*, Kahire, 1962, 79.

³² Ebû Sâlih, Abbâs-Sami Makarem, *Târîhu'l Muvahhidîn ed-Durûz es-Siyasî Fî'l Meşriki'l-Arab*, yz, trs., 63; krş. Öz, *Dürzîlik*, X/42.

³³ Sâdık A. Assaad, *The Reing of al-Hakim bi Amr Allah*, Beyrut, 1974, 160.

³⁴ el-Antâkî, *Târîh*, 220–222.

³⁵ el-Antâkî, *Târîh*, 223–225.

³⁶ el-Makrîzî, *İtti'âz*, II/113 vd.

³⁷ Sibt b. Cevzî, Yûsuf b. Kızıoğlu (654/1256), *Mir'âtü'z-Zemân fi Vefâyâti'l-Fuzûlâ ve'l-Ayân*, İslâm Eserleri Müzesi, No. 2134, C. XI, vr. 87a.

³⁸ İbn Tağriberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, IV/184.

Derezî'nin ise Hamza b. Ali'nin takipçisi olduğunu bildirerek farklı bir yaklaşım ortaya koymaktadır³⁹. Ancak en azından saraydaki konumu açısından Neştekin ed-Derezî'nin Hamza b. Ali'den önde olduğu açıktır. Çünkü Dürzî Risâlelerinde, devletin önde gelen komutan ve bazı İsmâîlî liderlerinin ona tâbi olduğu açıklanır. Hatta adına para bastırarak kadar etkin bir konumda olduğu belirtilir⁴⁰. Neştekin ed-Derezî muhtemelen el-Ferganî'den hemen sonra Ezher camiinde kendi imâmetini açıklamıştır⁴¹. Dürzî Risâlelerinden öğrendiğimize göre Ali b. Ahmed el-Habbal⁴² ve İsmâîlî dâilerin önderlerinden Berzaî, Neştekin ed-Derezî'nin imâmetini kabul etmişlerdi. Hamza'nın *Risâletü'r-Rızâ ve't-Teslim* adlı risâlesinde Berzaî'yi kendine uymaya davet ettiği zaman, Berzaî'nin Hâkim'den yazı istemeyi şart koştuğu ve Hamza'nın da bunu temin edemediği anlaşılmaktadır⁴³. Bu olay Dürzî hareketini başlatanların Hâkim'den bağımsız hareket ettiğine veya en azından Hâkim'in bunları açık bir şekilde desteklemediğine delil olabilir.

Bazı araştırmacılar Neştekin ed-Derezî'yi Suriye Dürzîliğinin kurucusu olarak kabul ederken⁴⁴ diğer bir kısmı ise onun bu bölgede gayri ahlakî eğilimlerin mübah olduğunu söyleyen bir öğretiyi yaydığını öne sürmektedirler⁴⁵. Ancak bu iddialar kanaatimizce kabul edilebilir nitelikte değildir. Muhtemelen Neştekin ed-Derezî, el-Ahrâm'ın başlattığı ve Hamza b. Ali'nin sistemleştirdiği hareketin heyecanlı ve atik liderlerinden birisiydi.

Neştekin ed-Derezî'nin Suriye'deki faaliyetleri ile ilgili iddialar Sibt b. Cevzî'nin rivayetlerine dayanmaktadır⁴⁶. İbn Tağriberdî de bu rivayetleri ondan aldığını belirtmektedir⁴⁷. Bu rivayete göre; ... *ed-Derezî kendi yazdığı kitabı Kahire Camii'nde okudu. İnsanlar ona topluca saldırdılar ve onu öldürmeye çalıştırlarsa da o kaçmayı başardı. Hâkim kalabalığın korkusundan onun çalışmalarını tanımamazlıktan geldi. Ancak ona gizlice para gönderdi ve şöyle dedi; Şam'a git davayı buradaki dağlarda yay! Çünkü buradaki insanlar buna çabuk ısınırlar. ... Böylece ed-Derezî Şam'a gitti ve Şam'ın batısında bulunan Vadi't-*

³⁹ İbn Zâfir, *Ahbârü'd-Düvel*, 51,53; krş. en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXVIII/198.

⁴⁰ 10. Risâle, *Risâletü'l-Gâye ve'n-Nasîha*.

⁴¹ 19. Risâle, *Risâletü's-Subhatü'l-Kâine*.

⁴² 19. *Risâletü's-Subhatü'l-Kâine*.

⁴³ 16. Risâle, *er-Risâletü'l-Mevsûme bi'r-Rıza ve't-Teslîm*.

⁴⁴ Bkz., De Sacy, Antoine Isaac Silvestre, *Expose de la Religion des Druzes*, I-II, Amsterdam 1964, I/CCCXXXV; Henri Guys, *Beirout et le Liban*, I-II, Paris 1850, I/53; Narcisse Bouron, *Les Druzes, Histoire du Liban et de la Montagne Haouranaise*, Paris 1930, 269; Philip Hitti, *The Origins of the Druze People and Religion*, New York 1928, 18; Hannâ Ebû Râşid, *Cebelü'd-Durûz*, Kahire 1925, 36.

⁴⁵ Guys, *Druzes*, XXX; Hitti, *The Origins*, 53-54;

⁴⁶ Sibt b. Cevzî, *Mir'âtü'z-Zemân*, XI/ vr.87b.

⁴⁷ İbn Tağriberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, IV/184.

*Teym'e yerleşti. Burada kitabını insanlara okudu. Onları Hâkim adına kazandı. Onlara para ve hediyeler dağıttı. ed-Derezî, onlar arasında Tenâsiüh inancını tesis etti. Ayrıca içki ve zinayı, kendi inançlarının karşısında olanların kanlarını ve paralarını helal kıldı. ed-Derezî, ölünceye kadar yasaklanmış olan ne varsa hepsine izin vererek bu düşünceleri oradaki insanlar arasında yaydı⁴⁸. Bu rivayetleri sonraki tarihçilerin bir çoğu doğru olarak kabul etmişler ve aynen nakletmişlerdir⁴⁹. Ancak Neştekin ed-Derezî'nin Dürzîler arasında bir takım ahlak dışı davranışlar yaydığı görüşü ihtimal dahilinde görülmemektedir⁵⁰. Çünkü Neştekin ed-Derezî'yi münafık kabul edip ona bir takım suçlamalarda bulunan Hamza b. Ali ve Dürzî Risâleleri Neştekin ed-Derezî'yi bu suçlarla itham etmemiş aksine Hamza'ya tâbi olmadığı ve onun imâmetini kabul etmediğinden dolayı suçlamıştır. Tek başına hareket etmekle, zamanı gelmeden yüce hakikatleri açığa çıkartmakla suçlanmıştır. Hamza b. Ali, Neştekin ed-Derezî'yi *Seyyidü'l-Hâdîn* unvanını alıp kendinden daha üstün bir konumda olduğunu iddia ettiği için onun şirke düştüğünü belirtir⁵¹. Onun gayrı ahlakî bir öğretisi vaaz ettiği bilinseydi en azından Hamza'nın bu hususta Nusayrîlere gösterdiği çok sert tepkinin⁵² bir benzerini Neştekin ed-Derezî'ye de göstermesi gerekirdi. Ayrıca Hamza'nın risâleleri, Neştekin ed-Derezî'nin Suriye'de şahsen davette bulunduğu veya en azından onun orada dâî olarak faaliyetlerde bulunduğu ihtimalini zayıflatır. 410/1019 tarihli bir Dürzî Risâlesinde ise Neştekin ed-Derezî'nin öldürülmüş ve yandaşlarının da hapsedilmiş olduğu belirtilir⁵³. Bunu doğru olarak kabul edecek olursak olayların seyrine kronolojik olarak baktığımızda, Neştekin ed-Derezî'nin Suriye'ye gittiğini varsaysak bile, orada çok az bir süre kalmış olması gerekmektedir. Bu süre içerisinde de onun burada gerçekleştirdiği iddia edilen faaliyetleri yerine getirmiş olması zor gözükmemektedir.*

⁴⁸ Sibte b. Cevzî, *Mir'âtü'z-Zemân*, XI/vr.87a-87b; krş İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, IV/184-185; el-Makrîzî, *İhtî'âz*, II/118.

⁴⁹ H. Guys, 53; Churchill, Charles Henry Spencer, *The Druzes and Maronites Under the Turkish Rule*, London 1962, 13; Hitti, *The Origines of the Druze*, 53-54.

⁵⁰ Krş. Hodgson, "al-Darazî and Hamza in the Origin of the Druze Religion", *J.A.O.S.*, LXXII, (1962), 5-8.

⁵¹ Hamza'nın lakabı Hâdî iken Neştekin ed-Derezî kendisine Seyyidü'l-Hâdîn (Hadi'nin efendisi) lakabını vermiştir. Dürzîler bu sebeple onun şirke düştüğünü kabul ederler. Bkz. 10. Risâle, *Risâletü'l-Gâye ve'n-Nasîha*; 16. Risâle, *er-Risâletü'l-Mevsûme bi'r-Rızâ ve't-Teslîm*; 19. Risâle, *Risâletü's-Subhatü'l-Kâine*.

⁵² Hamza b. Ali bir Risâlesinde gayr-ı ahlaki davranışlar içerisinde olduklarını iddia ettiği Nusayrîlere çok sert tepki göstermektedir. Bkz. 15. Risâle, *er-Risâletü'l-Dâmîga fi'r-Redd alâ Fâsiki'n-Nusayrî*.

⁵³ 16. *er-Risâletü'l-Mevsûme bi'r-Rızâ ve't-Teslîm*.

Sıbt b. Cevzî'nin⁵⁴ naklettiği daha sonra da İbn Tağrıberdî,⁵⁵ el-Makrîzî,⁵⁶ ed-Devadârî⁵⁷ gibi tarihçilerin kabul ettiği, Hâkim'in ed-Derezî'ye para verip Suriye'de örgütlenmeyi sağlaması ve Hâkim'le ilgili iddiaları orada yayması hususu da pek ihtimal dahilinde gözükmemektedir. Çünkü davanın örgütlenmesi Hamza tarafından yapıldığı gibi Neştekin ed-Derezî'nin bu bölgeye gidecek kadar zamanı da olmamıştır. Daha önce de belirttiğimiz gibi tarihî süreç, Hâkim'in ed-Derezî'ye verdiği bu desteğin mümkün olamayacağını göstermektedir. Ayrıca Hâkim'in destek verdiğini iddia edenler, ed-Derezî'nin öğretilerinde gayri ahlakî ilişkileri mubah kabul ettiğini de söylemektedirler ki bu Hâkim'in en sert şekilde karşı olduğu ve cezalandırdığı bir durumdur.

el-Ferganî'den sonra yeni davetin liderliğini üzerine aldığı anlaşılan Neştekin ed-Derezî çok hızlı hareket etti. Hâkim'in ulûhiyyetini aleni bir şekilde ortaya koydu ve propaganda faaliyetlerine başladı. Ayrıca İsmâîlî liderlere de Hâkim'in ulûhiyyetini içeren mektuplar gönderince⁵⁸ tepkiler çıg gibi büyüdü. İbn Zâfir'in naklettiğine göre; ed-Derezî'nin faaliyetlerinin yoğunlaşması üzerine Türk askerleri onun yaşadığı yere saldırdılar⁵⁹. Binayı damdan müdafaa etmeye çalışan ed-Derezî'nin kırk civarında adamı öldürülmüştü. Ancak ed-Derezî, Hâkim'in sarayına kaçmayı başardı. Bunun üzerine Türk askerleri silahlı bir şekilde Hâkim'in sarayına giderek ed-Derezî'nin kendilerine teslim edilmesini isteyince Hâkim ertesi gün onu vermeye söz verdi. Ancak Türkler ertesi gün geldiklerinde ed-Derezî'nin asılmış olduğu haberini alınca geri çekildiler⁶⁰. Konu ile ilgili olayları anlatırken daima ed-Derezî ve Hamza'nın birlikte hareket ettiklerine vurgu yapan İbn Zâfir⁶¹ daha sonra Hâkim'in sarayına gelen topluluğun Reydan Camii'ne gittiğini ve orada Hamza b. Ali'ye saldırdıklarını söylemektedir ki⁶², bu rivayeti aynı zamanda Dürzî Risâleler de doğrulamaktadır⁶³. Bu olayların neticesinde Kahire çok karışmış, üç gün boyunca kan gövdeyi götürmüş ve şehrin büyük kısmı yakılıp yıkılmıştır⁶⁴. el-Antâkî, ed-

⁵⁴ Sıbt b. Cevzî, *Mir'âtü'z-Zemân*, XI/vr.87a-87b.

⁵⁵ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, IV/184-185.

⁵⁶ el-Makrîzî, *İtti'âz*, II/118.

⁵⁷ ed-Devâdârî, *Kenzü'd-Dürrer*, VI/259.

⁵⁸ el-Antâkî, *Târih*, 222.

⁵⁹ Hamza b. Ali'nin *Risâletü's-Subhati'l-Kâime* isimli Risâlesine göre bu hadise 28 Zilhicce 409/ 8 Mayıs 1019 tarihinde gerçekleşmiştir.

⁶⁰ İbn Zâfir, *Ahbâru'd-Düvel*, 54; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXVIII/199.

⁶¹ İbn Zâfir, *Ahbâru'd-Düvel*, 53-54.

⁶² İbn Zâfir, *Ahbâru'd-Düvel*, 54; Krş. en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXVIII/199.

⁶³ 19. Risâle, *Risâletü's-Subhati'l-Kâime*.

⁶⁴ el-Antâkî, *Târih*, 223; İbn Zâfir, *Ahbâru'd-Düvel*, 54; el-Makrîzî, *İtti'âz*, II/118; Daftary, *İsmâîlîler*, 231.

Derezî'nin ölüm senaryosunu el-Ahrâm'ın ölümüyle bir tutar ki kanaatimizce o, bu iki olayı birbirine karıştırmış olmalıdır. el-Antâkî'ye göre ed-Derezî, Hâkim'in alayında bulunduğu sırada bir Türk tarafından gerçekleştirilen suikast neticesinde öldürülmüştür⁶⁵. el-Makrîzî ise, *İnsanlar Mısır'da ona karşı ayaklandılar ve onu öldürdüler*⁶⁶ diyerek İbn Zâfir'in rivayetine benzer bir açıklama getirmektedir. Çağdaş araştırmacılardan Daftary de ed-Derezî'nin, çıkan olaylar neticesinde Hâkim tarafından öldürüldüğü şeklindeki rivayetleri doğru olarak kabul etmektedir⁶⁷. Dürzî Risâlelerinde Neştekin ed-Derezî'nin Hâkim tarafından öldürüldüğü ve taraftarlarının hapsedildiği ifade edilmektedir⁶⁸. Bu olayların kesin tarihi verilmemekle birlikte 410/1020 yılının hemen başı veya bu yıldan önce olduğu anlaşılmaktadır. Yapılan rivayetleri bir bütün halinde değerlendirdiğimiz zaman, Neştekin ed-Derezî'nin 410/1020 yılının başlarında Hâkim tarafından öldürülmüş olması fikri daha ağır basmaktadır. Nitekim sonraki dönem olaylarında tarihî kaynaklarda onun ismine hiç rastlanılmamaktadır.

Öyle anlaşılıyor ki, birçok kargaşanın çıkmasına sebep olmuş olan el-Ferganî, Neştekin ed-Derezî ve Hamza'nın faaliyetleri Mısır'da büyük bir tepki ile karşılanmıştı. Çıkan olayların neticesinde el-Ferganî suikasta kurban gitmiş, Neştekin ed-Derezî ise Hâkim Biemrillâh tarafından öldürülmüştür. el-Ferganî ve Neştekin ed-Derezî'nin ölmesiyle davette yegane lider olarak kaldığı anlaşılan Hamza b. Ali daveti açık bir şekilde yayma yönteminden vazgeçmek zorunda kalmış, bundan sonra adımlarını daha dikkatli atarak, davetin sistemleşmesi ve kurumlaşmasını sağlamıştır.

Mezhebin Kurucularıyla İlgili Genel Bir Değerlendirme

Hâkim'in ulûhiyeti, ilk defa Hasan b. Haydara el-Ferganî tarafından iddia edilmiştir.⁶⁹ Ancak mezhebin kurucusu olarak Hamza b. Ali kabul edilir. Hamza b. Ali yardımcılarını da seçerek hareketin fikrî yapısını sistematik hale getirmeye çalışmış ve ayrıca hareketi örgütleyip kurumsallaştırarak bilinçli bir şekilde yeni bir mezhep inşa etmiştir.⁷⁰

⁶⁵ el-Antâkî, *Târih*, 223.

⁶⁶ el-Makrîzî, *İtti'âz*, II/118.

⁶⁷ Daftary, *İsmâîlîler*, 232.

⁶⁸ 16. Risâle, *er-Risâletü'l-Mevsûme bi'r-Ridâ ve't-Teslîm*; 19. Risâle, *Risâletü's-Subhati'l-Kâine Risâle*.

⁶⁹ İbn Zâfir, *Ahbâru'd-Düvel*, 51-52. Krş., en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXVIII/197; İbn Tağriberdî, *Nucûmu'z-Zâhire*, IV/183; el-Kirmânî, *er-Risâletü'l-Vâize*, ss. 134-147; Abdülhayy b. Ahmed el-Akrî İbnü'l-İmad(1089/1679), *Şezeratü'z-Zehab fi Ahbâri men Zehab*, Beyrut trz., III/194.

⁷⁰ el-Antâkî, *Târih*, 223-224; İbn Zâfir, *Ahbâru'd-Düvel*, 52. Krş. en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXVIII/197-198; İbn Zâfir, *Ahbâru'd-Düvel*, 52; Wilferd Madelung, "Hamza b. Ali", *The*

el-Kirmânî'nin risâlelerinde, Neştekin ed-Derezî ve Hamza b. Ali'den bahsedilmemekte buna karşın Hasan b. Haydara el-Ferganî'nin bu iddiaları ortaya atanların başı olduğu ima edilmektedir. Bu durumu Tarihî kaynaklarca da doğrulanmaktadır. İbn Zâfir eserinde; 409/1018 yılının Recep ayında Hasan b. Haydara el-Ferganî el-Ahrâm diye biri, Tanrı'nın Hâkim'de tecessüm ettiğini iddia ederek çıkageldi⁷¹, diyerek Hâkim'in ulûhiyyetini ilk ortaya atanın el-Ferganî olduğunu söyler. İbn Tağriberdî ise; *Hâkim'in aklıma ulûhiyet fikri gelince sağ kolu olan ve el-Ahrâm olarak bilinen el-Ferganî'yi kendine yardımcı seçti*⁷², diyerek yeni davanın liderinin el-Ferganî olduğunu belirtir. Ancak bu davetin ardında bizzat Hâkim'in kendisinin oluşunu da belirtmektedir. Daha sonra el-Ferganî'nin elli adamıyla birlikte Kadı'l-Kudât olan Ahmed b. Ebi'l-Avvam'ın bulunduğu camiye gidip, kadıya *Rahmân ve Rahîm olan Hâkim'in adıyla* diye başlayan bir yazı uzattığını ve kadı ile birlikte orada bulunanların buna karşı gelerek el-Ferganî'nin adamlarını öldürdüğünü; ancak el-Ferganî'nin kaçtığını rivayet etmektedir⁷³. Yalnız burada anlatılan olay Hamza b. Ali tarafından gerçekleştirilmiş olup⁷⁴ muhtemelen İbn Tağriberdî her iki şahsı birbirine karıştırmıştır. Ancak bu rivayet el-Ferganî'nin hareket içinde önemli bir konuma sahip olduğuna delil olabilir.

Hâkim döneminin en önemli kaynaklarından olan el-Antâkî'ye göre Hâkim'in ulûhiyyetini ilk iddia eden kişi Neştekin ed-Derezî'dir. Ona göre, Neştekin ed-Derezî, Hâkim'in de onayını alarak, onun Tanrı olduğunu ve dolayısıyla kainatın yaratıcısı olduğunu iddia etmiş ve buna inanmaları için de insanlara davette bulunmuştur. el-Antâkî, bu yeni öğretiyi yayan kişinin Neştekin ed-Derezî olduğunu söylüyor olmakla kalmayıp hareketin onun adıyla anıldığını belirten ilk tarihî kaynak olma özelliğini de taşımaktadır. el-Antâkî'ye göre, Hâkim, başlangıçta Neştekin ed-Derezî'yi desteklemiş fakat onun fikirlerinin İsmâîlîlerin ileri gelenleri tarafından tepki ile karşılandığını görünce Neştekin ed-Derezî'yi kınamış ve kendisi ile alakası olmadığını açıklamıştır. Ona göre Hamza, Neştekin ed-Derezî'den sonra gelmiş ve onun öğretisini devam ettirmiştir⁷⁵. el-Antakî'nin rivayetlerinde dikkat çeken bir başka durum ise, Neştekin ed-Derezî'nin öldürülmesinden

Encyclopedia of Islam, Leiden 1971/154, III/154. Krş., Sami Makarem, *The Druze Faith*, New York 1974, 18, 23.

⁷¹ İbn Zâfir, *Ahbâru'd-Düvel*, 51.

⁷² İbn Tağriberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, IV/183.

⁷³ İbn Tağriberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, IV/182.

⁷⁴ İbn Zâfir, *Ahbâru'd-Düvel*, 53; krş. 9. Risâle, *Risâletü'l-Gâye ve'n-Nâsiha*; *Risâletü'l-Belâğ ve'n-Nihâye fi't-Tevhîd*.

⁷⁵ el-Antâkî, *Târih*, 223–226, 237.

bahsederken çizdiği tablo, el-Ferganî'nin öldürülüşüne benzemektedir⁷⁶. Bu da el-Antâkî'nin, el-Ferganî ile Neştekin ed-Derezî'yi karıştırmış olabileceği ihtimalini akla getirmektedir. Ayrıca el-Antâkî, el-Ferganî'den hiç bahsetmemektedir.

Bizim ileri sürdüğümüz tezi destekleyen rivayetler, İbn Zâfir tarafından da nakledilmektedir. İbn Zâfir, Hamza'nın sonraları Mısır'a geldiğini söylemekle kalmamış, davanın liderliğini aldığı zaman, sonunun el-Ferganî gibi olmasından korktuğu için Hâkim'den silah ve asker yardımı talep ettiğini rivayet etmiştir. Böylece İbn Zâfir, Hamza'nın, davetin çıkışında lider olmadığını belirterek el-Ferganî'den sonra davanın liderliğine geldiğini açık olarak belirtmektedir⁷⁷. en-Nüveyrî ise İbn Zâfir'in bu konudaki rivayetlerine tamamen sadık kalır ve farklı bir yaklaşım sunmaz. İbn Tağrıberdî de Hâkim'in kendi ulûhiyyetini iddia ettiğini ve el-Ferganî'yi kendisine vekil tayin ettiğini belirtmektedir⁷⁸.

İbn Zâfir, el-Ferganî'nin öldürülmesi olayını anlatırken (409/1019), aynı ifadelerle el-Antâkî, Neştekin ed-Derezî'ye (408/1018) bazı Türkler tarafından nasıl suikast düzenlendiğini anlatır. Her iki tarihçi de maktulün evinin daha sonra yağmalandığına işaret etmektedir. Bu da aynı olayı anlattıkları izlenimini vermektedir. Sorun burada öldürülenin kim olduğudur. Tarihçilerin rivayetlerini bir bütün halinde değerlendirdiğimizde 408/1018 veya 409/1019 yılı başlarında bir Türk tarafından düzenlenen suikastla öldürülen kişinin el-Ferganî olduğu anlaşılmaktadır.

el-Makrîzî de Neştekin ed-Derezî'nin Hamza'dan önce geldiğini söyler. Ancak daha sonra verdiği bilgilerde Hamza ve el-Ahrâm'ı birbirine karıştırarak; *Bu esnada Yahyâ el-Lebbâd denilen ve ez-Züzenî el-Ahrâm olarak bilinen bir adam ortaya çıktı. Bu kişi ulûhiyet konusunda Hâkim'e yardım etti ve şeriatı terk etmeleri için halkı sıkıştırdı*⁷⁹ demekte ve böylece el-Ferganî ile Hamza b. Ali'nin lakaplarını birlikte zikrederek onlardan sanki tek bir kişiymiş gibi bahsetmektedir. Ancak başka hiç bir kaynakta el-Ferganî ile Hamza'nın aynı kişi olduğuna dair bir bilgi bulunmamaktadır.

Tüm bu rivayetlerden Hâkim'in ulûhiyyetini ilk ortaya atan kişinin Hasan b. Haydara el-Ferganî olduğu anlaşılmaktadır. Daha sonra ondan doğan boşluğu Neştekin ed-Derezî doldurmaya çalışmıştır. Ancak Hamza b.

⁷⁶ el-Antâkî, *Târîh*, 223; Neştekin ed-Derezî'nin öldürülmesi ve öğretisi bir sonraki bölümde ele alınacaktır.

⁷⁷ İbn Zâfir, *Ahbâru'd-Düvel*, 52.

⁷⁸ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, IV/183.

⁷⁹ el-Makrîzî, *İttî'âz*, II/118.

Ali daha dikkatli hareket etmesi ve rakiplerinin de öldürülerek bertaraf edilmesi üzerine davanın tartışmasız lideri olmuş ve hareket onun önderliğinde sürdürülmüştür. Dürzî davetinin örgütlenmesi, yani mezhep olabilmesi için gerekli olan kurumlaşma onun vasıtasıyla gerçekleşmiş ve mezhep kurucusu olarak da kabul edilmiştir. Davanın organize edilmesi ve örgütlenmesinin Hamza b. Ali eliyle olması sadece Dürzî Risâlelerine dayalı olarak değil el-Antâkî ve İbn Zâfîr'in verileriyle de uyuşmaktadır. el-Antâkî *O (Hamza) Mısır'da ve Suriye'de kendilerine unvanlar verdiği bir grup dâi oluşturdu*⁸⁰ derken, İbn Zâfîr de *O kendilerine unvanlar verdiği müritlerinden kendine has bir grup seçti*⁸¹ demektedir. Ayrıca İbn Zâfîr, Hamza'nın her bir inananandan ahit aldığını da anlatmaktadır⁸².

Üzerinde durulması gereken bir başka konu ise el-Ferganî, Neştekin ed-Derezî ve Hamza b. Ali'nin öğretisi arasında fark olup olmadığı ve İsmâîlî düşünce ile ilgisidir. Hodgson'a göre, Neştekin ed-Derezî'nin öğretisi iki yönden İsmâîlîlikten farklılık arz etmektedir. Bunlardan ilki onun, imâmeti nübüvvetin üstüne çıkararak Ali'yi Muhammed'den üstün tutmasıdır ki buna imâm olarak Hâkim'de dahildir. İkinci olarak ise, Neştekin ed-Derezî'nin gizli olan te'vîli, alenî hale getirmesini ve herkesten açıkça bunu kabul etmelerini istemesini gösterir⁸³. Bu açıdan Hodgson, Neştekin ed-Derezî'nin İsmâîlî gelenekten açıkça koptuğunu söylemektedir. Onun iddiasına göre Hamza b. Ali ile Neştekin ed-Derezî'nin, öğretileri farklılık göstermekte ve bu iki kişi birbirinden ayrı hareket etmektedir⁸⁴. Halbuki Hamza b. Ali'nin hareketine adını verecek kadar aktif bir propaganda yürüten ed-Derezî'nin İsmâîlî bir düşünce tarzından dolayı Hamza'nın öğretilerine isminin izafe edilmesi bizce kabul edilemez. Ayrıca Hodgson, el-Ferganî'yi görmezlikten gelerek ondan bahsetmemektedir. Hâlbuki Hamza, Neştekin ed-Derezî ve el-Ferganî -üçü birlikte veya ayrı ayrı hareket etmiş olsalar dahi- temeli aynı olan bir öğretiyi savunmuşlardır. Hatta bundan dolayı tarihçilerin olayları anlatırken çoğu zaman bu üç şahsiyeti birbirine karıştırdıkları görülmekte ve yine ilk önce bu öğretileri kimin ortaya attığı hususunda da farklı rivayetler bulunmaktadır.

Ayrıca Hamza'nın *Hâdî* sıfatını kullanırken ed-Derezî'nin *Seyyidü'l-Hâdîn* yani Hâdî'nin efendisi sıfatını kullanması bir tesadüf değildir. Bu sıfatlar her ikisinin de aynı kitleye benzer öğretiyi sunduklarına delil teşkil

⁸⁰ el-Antâkî, *Târîh*, 223.

⁸¹ İbn Zâfîr, *Ahbâru'd-Düvel*, 52.

⁸² İbn Zâfîr, *Ahbâru'd-Düvel*, 54.

⁸³ Hodgson, *Al-Darazî and Hamza*, 6; Krş. Vedad el-Kâdî, "Druzes", *Dictionary of the Middle Ages*, vol. IV, New York 1989, 295.

⁸⁴ Hodgson, *Al-Darazî and Hamza*, 5-10.

edebilir. Yine kaynaklar, ed-Derezî'yi öldürmek için saraya giden grubun onun öldürüldüğü haberini alınca oradan, yine öldürmek amacıyla, Hamza b. Ali'nin evine gittiklerini belirtmektedir⁸⁵. Öyleyse o topluluğun tepkisi aynı düşünceleri paylaşan gruba karşı olmalıdır. Bizim bu düşüncemizi Dürzî kaynakları da doğrulamaktadır⁸⁶. Hamza b. Ali, risâlelerinde hiç bir zaman ed-Derezî'yi düşüncelerinden dolayı eleştirmemiş sadece onun takip ettiği metodu eleştirerek kendi imâmetini kabul etmediğinden dolayı onun dalalete düştüğünü belirtmiştir. Hamza, Neştekin ed-Derezî'nin ilk önce kendi imâmetini kabul ettiğini daha sonra ise onun kendi imâmetini ortaya koyduğunu öne sürmektedir⁸⁷. Şayet Neştekin ed-Derezî'nin öğretisi farklı olsaydı Hamza, Neştekin ed-Derezî'ye hücum ederken bu konuyu mihenk noktası olarak alabilirdi.

Hâkim'in ulûhiyyetini ilk ortaya atan kişi olan el-Ferganî'nin, "Zamanın imâmının geçmiş peygamberlerden ve imâmlardan üstün olması", "İmamı tanıyan kişinin geçmiş nebi, vasi ve imâmlardan üstün olması", "Allah'a ibadet eden bir kimsenin ibadetinin ruhu olmayan bir ferde tahsis edilmesi", "Allah'ın bir şahıs veya beden olması", "Şeriat, tenzîl ve te'vîlin neshi ve bunların çer çöp olup atılması gerektiği", "Mabudun, Emiri'l-Mü'minîn Hâkim Biemrillâh olduğu"⁸⁸ gibi fikirleri Neştekin ed-Derezî ve Hamza tarafından da kabul edilerek devam ettirilmiştir.

SONUÇ

Dürzî daveti, 408/1017 yılından itibaren Hâkim'in ulûhiyyetini ve daha önceki şeriatlerin değersizliğini vaaz etmeyle başlamıştır. Bu daveti ilk ortaya atanlarla ilgili olarak dikkat çeken bir durum el-Ferganî, Neştekin ed-Derezî ve Hamza b. Ali'nin üçünün de doğu kökenli olup eski İsmâîlî fikirleri iyi bilmeleridir. İmâmın kişiliğinde mübalağaya kaçma, onun insan üstü özelliklerine vurgu ve yeni bir çağın başlaması düşünceleri İsmâîlî geleneğe yabancı motifler değildir⁸⁹. Erken dönem İsmâîlîlikteki bu fikirlerin bir kısmı aynen korunarak bir kısmı ise geliştirilerek yeni davet içerisinde eritilmiştir.

Hâkim'in ulûhiyyeti ile ilgili olarak 408–409/1017–1019 yılları arasındaki dönemde Tarihî kaynaklarda Hamza b. Ali'nin ismi geçmezken, 410/1020 yılından sonra ise tartışılmaz liderinin Hamza b. Ali olduğu görülmektedir. el-Ferganî ve Neştekin ed-Derezî'nin öldürülmesi üzerine

⁸⁵ İbn Zâfir, *Ahbâru'd-Düvel*, 54–55.

⁸⁶ 10. Risâle, *Risâletü'l-Gâye ve'n-Nasîha*; 19. Risâle, *Risâletü's-Subhatü'l-Kâine*.

⁸⁷ 16. Risâle, *er-Risâletü'l-Mevsûme bi'r-Rıza ve't-Teslîm*.

⁸⁸ el-Kirmânî, *Risâletü'l-Vâize*, 134–147.

⁸⁹ Bkz., Makarem, *Imam in Ismailism*, 42–43; Brayer, *Druze Religion*, 79.

rakipsiz kalan Hamza b. Ali, risâlelerinde el-Ferganî'den hiç bahsetmezken ed-Derezî'yi ise münafıklıkla suçlayarak kurduğu öğretide kendinin imâm olduğunu belirtecek ve yaratılanların en üstünü olarak Küllî Akl olduğunu ilan edecektir. Hamza ve Neştekin ed-Derezî arasındaki ayrılık muhtemelen siyâsî bir nedene dayanmaktadır. Her iki tarafta Hâkim'de var olduğuna inandıkları ilâhî vasıfların, halka açıkça anlatılması ve bütün insanların bunu kabul etmesi gerektiğini savunmaktaydı. Ancak Neştekin ed-Derezî'nin aceleciliği onun sonunu hazırlamış, Hamza b. Ali daha akılcı ve dikkatli hareket ederek daveti örgütlemeyi başarmıştır. Mezhebin Neştekin ed-Derezî'nin adıyla anılmasına ve fikrî temelini el-Ferganî tarafından atılmış olmasına rağmen, mezhebin inşası Hamza b. Ali tarafından yapılarak hareket kurumsallaşacak ve Hamza b. Ali hareketin vazgeçilmez yegâne lideri olacaktır.

KAYNAKÇA

- el-Antâkî, Yahyâ b. Saïd (458/1066), Târih, thk. L. Şeyho-B. Carra de Vaux, Beyrut, 1909.
- Assad, Sâdık A., The Reign of al-Hâkim Bi Amr Allah, Beyrut, 1974.
- Bedevî, Abdurrahman, Mezahîbü'l-İslâmiyyîn, I-II, Beyrut, 1971.
- Bouron, Narcisse, Les Druzes -Histoire du Liban et de la Montagne Haouranaise, Paris, 1930.
- Bryer, David, "The Origins of the Religion", Der Islam, 52 (1975), ss. 239-262, 53(1976), ss. 5-27.
- Daftary, Farhad, Muhalif İslâmın 1400 Yılı İsmâîlîler -Tarih ve Kuram-, çev. Ercüment Özkaya, Ankara, 2001.
- ed-Devâdarî, Ebû Bekr b. Abdillâh b. Aybek (713/1313), Kenzü'd-Dürer ve Câmiu'l-Gurer, thk. Selahhaddin el-Müneccid, Kahire, 1380/1961.
- ed-Dubeysî, Yûsuf Selim, Ehlü't-Tevhîd (ed-Durûz), I-V, yz. 1992.
- Dürzî Risâleleri; 1, 2, 9, 10, 15, 16, 17, 18, 19,21, 26. Risâleler.
- Ebû'l-Fidâ, İmâduddîn İsmâîl (732/1331), el-Muhtasar fî Ahbârî'l-Beşer (Târîhu Ebî'l-Fidâ), I-IV, Beyrut, 1968.
- Ebû Sâlih, Abbâs-Sami Makarem, Târîhu'l Muvahhidîn ed-Durûz es-Siyâsî fî'l-Meşriki'l-Arab, yz, trz.
- Firro, Kais M., A History of the Druzes, Leiden, 1992.
- Galib, Mustafa, Mecmûâtü Resâili'l-Kirmânî, Beyrut, 1982.
- Guys, Henry, Beirout et le Liban, I-II, Paris, 1850.
- _____, Theogonil des Druzes; on Abrege de Leur Systeme Religieux, Paris, 1863.
- Hatîb, Muhammed Ahmed, Akîdetü'd-Durûz, (Arz ve Nakz), Ammân, 1980.
- Hitti, Philip, The Origins of the Druze People and Religion, New York, 1928.

- _____, Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi, çev. Salih Tuğ, I-IV, İstanbul, 1995.
- Hodgson, Marshall G. S., İslâm'ın Serüveni, Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih, çev. Metin Karabaşoğlu, I-III, İstanbul, 1993.
- Hüseyin, Muhammed Kamil, Tâifetü'd-Durûz –Târîhuha ve Akaiduha-, Kahire, 1962.
- İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım Ali b. el-Hasen (571/1176), Târîhu Medineti Dımeşk,,thk. Selâhaddîn el-Müneccid, I-II, Dımeşk, trz.
- İbn Hallikân, Şemseddîn b. Muhammed (681/1282), Vefâyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâ'z-Zemân, thk. M. Muhyiddîn Abdulhamîd, Kahire, 1948.
- İbn Tağriberdî, Cemâleddîn Ebû'l-Mehâsin Yûsuf(874/1469), Nucûmu'z-Zâhire fî Mülûki'l-Mısr ve'l-Kâhire, , I-XVII, Kahire, 1971.
- İbn Zâfir, Cemâleddîn Ali (613/1216), Ahbâru'd-Düveli'l-Munkatia, thk. Andoria Ferre, Kahire, 1972.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali (597/1200), el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem, V-X, Haydarabat, 1357.
- İbnü'l-Cevzî, Yûsuf b. Kızıoğlu (654/1256), Mir'âtü'z-Zemân fî Vefâyâtü'l-Fuzûlâ ve'l-A'yân, İslâm Eserleri Müzesi, Nu: 2134.
- İbnü'l-İmâd, Abdülhayy b. Ahmed el-Akrî (1089/1679), Şezerâtü'z-Zeheb fî Ahbâri men Zeheb, Beyrut, trz.
- İmâdüddîn İdris el-Kureşî(872/1467), Uyûnu'l-Ahbâr, thk. Mustafa Galib, IV-VI, Beyrut, 1984.
- _____, Zahru'l-Meânî, thk. Ivanow, İsmâil Tradition Concerning the Rise of the Fadimids (Bombay 1942) içinde ss. 47-80.
- İnan, Muhammed Abdullah, Hâkim Biemrillâh ve Esrâru'd-Da'veti'l-Fâtimiyye, Kahire, 1932.
- İzmirli, İsmâil Hakkı, Dürzî Mezhebî, Şehzâde Başı Evkaf-ı İslâmiyye Matbaası, İstanbul, 1926.
- el-Kirmânî, Hücetü'l-Irakeyn Ahmed Hâmîdüddîn(411/1020), Râhatü'l-Akl, thk. M. Kamil Hüseyin-M. Mustafa Hilmi, Kahire, 1953.
- _____, er-Risâletü'd-Dürriyye, thk. M. Kamil Hüseyin, Kahire, 1952.
- _____, Mesâbih fî İsbâti'l-İmâme, thk. Mustafa Galib, Beyrut, 1969.
- _____, "Risâle Mebâsimü'l-Beşârât bi'l-İmâm Hâkim Biemrillâh", Mecmûatü Resâili'l-Kirmânî, thk. Mustafa Galib, Beyrut, 1982, içerisinde, ss. 113-133.
- _____, "er-Risâletü'l-Vâize fî'r-Reddi alâ'l-Ahrâm el-Ferganî", Mecmûatü Resailü'l-Kirmânî, thk. Mustafa Galib, Beyrut 1982, içerisinde ss. 134-147.
- Macid, Abdülmünim, Hâkim Biemrillâh, Hilâfetü'l-Müfterâ Aleyhi, Kahire, 1959.
- Makarem, Sami, The Druze Faith, New York, 1974.
- _____, Meslekü't-Tevhîd, Beyrut, 1980.

el-Makrîzî, Takıyüddîn Ahmed b. Ali (845/1441), el-Mevâiz ve'l-İtibar bi Zikri Hitat ve'l-Âsâr, Bulak 1270.

_____, İğâsetü'l-Umme bi Keşfi'l-Gumme, thk. M. Mustafa Ziyade-Cemâleddîn eş-Şeyyal, Kahire, 1957.

_____, İtti'âzu'l-Hünefâ bi Ahbâri'l-Eimmeti'l-Fâtumiyyîn el-Hulefâ, I. cilt thk. Cemâleddîn eş-Şeyyâl, II ve III. cilt thk. M.Hilmi Muhammed Ahmed, Kahire, 1967-1973.

_____, Kitâbü'l-Mukaffâ el-Kebîr, thk Muhammed el-Yağlavî, Beyrut, 1987.

_____, el-Müntekâ min Ahbâri Mısır li İbn Müyesser, thk. Eymen Fuad Seyyid, Kahire, 1981.

Mez, Adam, Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti- İslâm Rönesansı, Çev. Salih Şaban, İstanbul, 2000.

en-Nüveyrî, Ahmed b. Abdülvahhab(732/1332) Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb, thk. M. Muhammed Emin-M. Hilmi Muhammed Ahmed, , I-XVIII, Kahire, 1992.

Öz, Mustafa, "Dürzîlik", M.Ü.İ.F.D., sayı:7-10, yıl:1989-1992, ss.485-518.

_____, "Dürzîlik", T.D.V.İ.A., X, ss.39-48.

_____, "Hâkim Biemrillâh", T.D.V.İ.A., XV/199-201.

de Sacy, Antoine Isaac Silvestre, Expose de la Religion des Druzes, I-II, Paris, 1838.

es-Suyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekr (855/1451), Tarîhu'l-Hulefâ, Kahire, 1305.

Tamir Arif, Hâkim Biemrillâh –Halîfe ve İmâm ve Muslih, Beyrut, 1982.